

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
НАВОИЙ КОН-МЕТАЛУРГИЯ КОМБИНАТИ
НАВОИЙ ДАВЛАТ КОНЧИЛИК ИНСТИТУТИ

“ИЖТИМОИЙ ФАНЛАР” КАФЕДРАСИ

ассистенти Н.Б.Суннатовнинг “фалсафа” фанидан

“ОЛАМ ВА ОДАМ. ДУНЁНИ ФАЛСАФИЙ ТУШУНИШ”
мавзусидаги

РЕФЕРАТИ

Реферат, асосан, ижтимоий фан соҳалари учун номутахассис олий ўқув юртлари талабалари учун намуна сифатида тавсия этаман.

ОЛАМ ВА ОДАМ. ДУНЁНИ ФАЛСАФИЙ ТУШУНИШ

Режа:

1. Оламнинг моҳияти ва унда одамнинг урни.
2. Борлик ва унинг мавжудлик шакллари.
3. Табиат, унинг тузилиши ва ривожланиши.

Олам ва одам муаммоларининг тарихий илдизлари. Бу мавзуга оид масалалар оламда одамнинг мавжудлиги ва яшаши, ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Олам туғрисидаги қарашлар одамзоднинг тарихи қанчалик қадимий бўлса, шунчалик қадимийдир.

Сиз билан биз яшаётган шу дунё ўзининг барча мураккаблиги ва муаммолари, жозибadorлиги ва бутун гўзаллиги билан ягона оламни ташкил этади. Олам тушунчаси, энг аввало, одам ва унинг фаолияти кечадиган маконни акс эттиради. Агар одам бўлмаганида эди, бу олам ҳақидаги тасаввурлар ҳам бўлмас эди. Демак, олам одам билан мазмундордир. Олам уни ташкил этувчи нарсалар билан биргаликда намоён бўлади. Ҳеч нарсаси йўқ олам йўқликдир. У мавҳум тушунча, яъни абстракциядир.

қадимги даврлардан буён одам ўзини англагач, оламнинг таркибий қисми эканлигини тушуна бошлади. Дастлаб, унинг ҳаётини таъминловчи тирикчилик воситаларининг аҳамиятини тушуниб етди ва уларни эъзозлаш, авайлаб-асраш туйғуси шакллана бошлади.

Шу туфайли, олам асосида ётувчи тўрт элементни: ҳавони, сувни, тупроқни ва оловни муқаддаслаштириш сингари ғоялар вужудга келди ҳамда олам туғрисидаги содда космологик қарашлар пайдо бўлган. Айрим кишилар одамнинг тирикчилигини таъминловчи нарсаларни одам учун, унинг яшаши учун ҳудо томонидан яратилган неъматлар деб билди. Бундай қарашдан олам одам учун яратилган деган маъно келиб чиқади. Аслида қандай? Бу фалсафий муаммодир.

Оламда одам яшаши учун қулай бўлган шароит бўлмаса-чи? Одамлар қаҳратон совуқ ҳукмронлик қиладиган доимий музликлар бағрида ҳам ҳар доим иссиқлик тафтидан қовжираб ётувчи иссиқ ўлкаларда ҳам яшашади-ку. Ҳар бир жойда одам ўзига қулай шароит яратиб олишга интилади.

Одам хайвонлардек табиатдаги бор нарсалардан озикланиш билангина чегараланиб қолмасдан, уларни ўзига мослаштиришга, совуқ бўлса — иситишга, хом бўлса — пиширишга, иссиқ бўлса — совутишга интилади. Бу эса одамнинг оламга мослашишга интилиши оқибатидир. Яъни, оламни одам ўзига, ўз эҳтиёжларига мослаштиришга интилиб келган. Шу тарзда одам ҳам, олам ҳам такомиллашиб, ер юзи ўта «хонакилаштирилган» оламга айланган.

Ола, энг аввало, тор маънода бу одам яшайдиган жой. Аслида одамзод ва хайвонот олами, ўсимлик ва ҳашаротлар дунёси, жисмоний, рухий, маънавий олам ва бошқа шу сингари кўплаб тушунчалар бор. Улар дунёда мавжуд бўлган нарса ва ходисалар номи билан аталади. Масалан, одамнинг рухий олами унинг билим, тажриба ва ҳаёлотини уз ичига олувчи ута кенг камровли тушунчадир. Бунда биз олам одам яшайдиган жой, деган маънога қараганда янада кенгрок мазмунга эга бўламиз.

Нимаки мавжуд бўлса, уларнинг ҳаммаси биргаликда сиз билан биз мансуб бўлган дунёни ифодалайди. Аммо табиат, жамият ва инсон тафаккурининг асосида ётувчи ва уларни бирлаштирувчи шундай бир умумлаштирувчи тушунча ҳам борки, у объектив оламнинг мазмунини ифода этади. Бундай тушунча ҳақидаги тасаввурлар бутун фан

тарихи мобайнида ривожланиб келган. Дастлаб, бу умумлаштирувчи тушунча, нарсаларнинг асосида нима ётади, деган нуқтаи назардан келиб чиқиб, субстанция (лотинча, *substantia* — ниманингдир асосида ётувчи мохият деган маънони беради) деб аталди.

Субстанция — муайян нарсалар, ходисалар, воқеалар ва жараёнларнинг хилма-хил кўринишлари ички бирлигини ифода этувчи ва улар орқали намоён бўлувчи мохиятдир. Оламнинг асосида битта мохият — субстанция ётади, деб ҳисобловчи таълимотни монизм деб аташади. Файласуфлар субстанция сифатида бирор жисмни, ходисани, материяни, ғояни ёки рухни олишган. Субстанция сифатида моддий жисмларни, материяни олувчилар — материалистик монизм тарафдорлари. ғояни, рухни олувчилар эса — идеалистик монизм тарафдорлари ҳисобланадилар. Шунингдек, оламнинг асосида ҳам моддий жисм ёки материя, ҳам ғоя ёки рух ётади деб ҳисобловчи файласуфлар дуалистлар (дуализм лотинча, *dualis* — иккиланган деган тушунчани англатади) деб ҳисобланади. Арасту, Моний, Р. Декарт ва бошқалар дуалистлардир. Оламнинг асосида куп субстанциялар ётади деб ҳисобловчиларни эса плюрализм (лотинча *pluralis* — купчилик сузидан олинган) тарафдорлари деб аташади.

Оламнинг асосида ётувчи мохиятни ахтариш тарихи ҳам фаннинг узок ўтмишига бориб тақалади. Масалан, Қадимги Хиндистон ва Хитойда, Миср ва Бобилда, Қадимги ўрта Осиё ва Юнонистонда баъзи файласуфлар оламнинг асосида қандайдир модда ёки муайян унсур ётади, деб ҳисоблашган. Уларнинг баъзилари бу унсурни олов, бошқалари сув ёки ҳаво, айримлари эса — тупрокдан иборат деб ҳисоблашган. Баъзи бир фалсафий таълимотларда эса, оламнинг асосида — олов, ҳаво, сув ва тупрок ётади, барча нарсалар ана шу туртта унсурнинг бирикишидан ҳосил булган, дейилган.

Оламнинг асосида ётувчи субстанцияни ахтаришнинг яна бир йўли нарсаларнинг таркибидаги бўлинмас энг кичик унсурни, яъни нарсаларнинг таркибидаги умумий субстрат (лотинча *substratum* — асос маъносини англатади) ни ахтаришдир. Бундай йўналишга мансуб оқимлардан бири атомистик оқим ҳисобланади. Масалан, Қадимги Юнон файласуфлари Левкипп, Эпикур, Демокрит ва Лукрецийлар нарсаларнинг ва бутун оламнинг асосида энг кичик бўлинмас унсурлар атомлар ётади, улар узларининг шакли, ҳаракатланиши ва вазнлари билан бир-бирларидан фарқ қилади, деб ҳисоблашган.

Оламни англаш туғрисида турлича, ҳатто бир-бирига қарама-қарши қарашлар мавжуд. Бундай қарашлар одамларнинг оламга ўз ўлчовлари билан қарашлари оқибатида пайдо бўлади. Биров учун олам яхши ва ёмон, оппоқ ва қора ранглардан ташкил топган, бошқа рангларнинг бўлишини у тасаввурига ҳам сиғдира олмаслиги мумкин. Бошқалар эса, оламни хилма-хил рангда, қирраларда кўради. Улар ок билан қора оралиғида оқимтирроқ ёки қорароқ ранглар ҳам бўлиши мумкинлигига эътибор қилишади.

Олам тушунчаси кенг камровли ва кенг йўналишли тушунча бўлиб, маълум маънода воқеликка тизимли, яъни системали ёндошишни талаб қилади. Масалан, элементар заррачалар олами тушунчаси одамга маълум бўлган ва ҳали маълум бўлмаган барча элементар заррачаларни қамраб олади.

Агар биз яшаётган бутун коинотни элементар заррачалардан ташкил топган деб ҳисобласак, бу тушунча бутун коинотни ҳам акс эттириши мумкин. Ёки усимликлар олами тушунчасини олайлик. Бу тушунчага факатгина ўсимликлар қиради, ҳайвонлар ва одамлар бу оламдан четда қолади.

Шу нуқтаи назардан олам тушунчаси нисбий мохиятга эга. Баъзи кишилар олам деганда барча нарсаларни, жисмларни, ходисаларни қамраб олувчи универсал системани тушунади. Бу маънода олам космологик коинот тушунчасига мос келади. Айримлар уни чексиз ва чегарасиз, бошқалар эса коинот маъносидаги оламни чекланган объект сифатида талкин этади. Чексизлик ва чегарасизлик тушунчалари нисбий маънога эга, бир системада чексиз ҳисобланган объект бошқа системада чекли бўлиши мумкин ва аксинча.

Диний-космологик қарашларда олам илохий қудрат кучи билан яратилган деб талкин этилади. Бу оламнинг вақтда бошланиши борлигига, яъни унинг чекли эканлигига

ишорадир. Ислом динидаги космологик қарашларда ўн саккиз минг олам хакида гапирилади ва мазкур қараш бўйича биз яшаётган моддий оламдан ташқари, ундан мустақил бўлган куплаб бошқа оламлар ҳам мавжуддир, дейилади.

Хозирги замон космологиясида ҳам фанга асосланган бир канча концепцияларда олам ўткинчи, табиий равишда пайдо бўлган, деган гоё илгари сурилади. Бу нуқтаи назарларда оламнинг пайдо бўлишидан олдинги ҳолати «ҳеч нима» ва «йўқлик» тушунчалари билан изоҳланади. Англиялик олим Стивен Локинг «Олам вужудга келмасдан илгари нима бўлган?» деган саволнинг мантиқсизлигини, вақтнинг фақатгина келажакка йўналган оқимини ифодаловчи модели воситасида асослашга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, бу шимолий кутб нуқтасидан туриб қараганда, ҳамма нуқталар фақат жанубга олиб борадиган ҳолатни эслатади. Бундай ҳолат оламнинг бошланғич ҳолатидир. Вақтнинг келажакка олиб боровчи йўналишигина мавжуд бўлган ҳолати оламнинг бошланишидир. Бу ҳолатда ўтмиш йўқ, фақат келажак мавжуд.

Олам хакидаги диний тасаввурлар унинг келажаги, яратилиши ёки ўтмишига оид мураккаб масалаларни, асосан, илохий қудратнинг ҳосиласи сифатида талкин этади. Динда оламини «бу дунё» — ўткинчи олам ва «нариги дунё» — абадий оламга ажратиб тушунтиришади. Бу дунёдаги машаққатлари эвазига одам нариги дунёда роҳат-фароқатга муяссар бўлади, деган Қояга асосланилади.

Фан олам туқисида узига ҳос фикр юритади. Унда оламга оид мураккаб масалаларни амалий тажрибалардан келиб чиқувчи мантикий далиллар асосида исботлашга уринади. Мавжуд илмий мантик доирасидан четга чиқувчи ҳодисалар эса изоҳланмайди. Айрим ажойибот ҳодисаларининг фан тадқиқот объектига қиритилмаганининг сабаби ана шунда.

Фалсафа оламини изоҳлашда фаннинг, диннинг, санъат ва адабиётнинг, ҳуллас, фан билан биргаликда бошқа хилма-хил билимларга таяниб, умумлашган ҳулосалар чиқаради. Демак, фалсафадаги олам тушунчаси космологиядаги, диндаги ва бошқа билим соҳаларидаги олам тушунчаларига нисбатан бойроқ, сермазмунроқ ва кенгрокдир.

Оламнинг намоён бўлиш шакллари хилма хилдир. Фақат моддий жисмларнигина узига камраб олувчи оламини моддий олам дейишади. Айрим кишилар уни жисмоний, яъни физик олам деб аташади. Одамнинг маънавий, рухий дунёсини камраб олувчи оламини маънавий олам дейишади. Айнан шу пайтда биз билан биргаликда мавжуд бўлган олам актуал олам дейилади. Келажакда мавжуд бўлиш имконияти бор ва бўлиши мумкин бўлган олам потенциал олам дейилади. Масалан, сизнинг бугунги кундаги талабалигингиз актуал оламга мансуб бўлса, келажакда мутахассис бўлиб етишишингиз эса потенциал оламга мансубдир.

Оламнинг мавжудлиги шубҳасиз бўлган ва барча эътироф этадиган қисми реал олам дейилади. Келажакда мавжуд бўлиши эҳтимолли булган олам виртуал олам деб аталади (виртуал сузи латинча *virtualis* — эҳтимолдаги деган маънони беради). Аниқ маълум бўлган олам конкрет олам дейилади, ҳаёлдаги, тасаввурдаги, идеалдаги олам образи абстракт олам дейилади.

Одамнинг кундалик ҳаётидаги ҳаммага маълум бўлган, тан олинган ҳаёти реал оламга мансуб бўлса, унинг ҳаёлий режалари виртуал оламга, унинг узи ва атрофидагилар конкрет оламга, келажакка йўналган орзу-умидлари эса абстракт оламга мансубдир. Одам уз режаларини реал оламга асосланиб тузса, потенциал оламининг конкрет реалликка айланиш эҳтимоллиги ошади.

Одам оламда бошқалардан ажралиб, яққо ягона бўлиб эмас, балки ижтимоий ҳаёт кечирази ва жамоа бўлиб яшайди. Одамлар жамоаси жамиятни ташкил этади. Одамлар жамиятдаги узаро муносабатлари, фаолиятлари, уй-ҳаёллари, идеаллари, мақсад ва масалақлари билан биргаликда ижтимоий оламини ташкил этишади. Одамнинг жамиятдаги бошқалар билан биргаликдаги ижтимоий фаолияти, уларнинг ҳар бирига ҳос бўлган тақдорланмас индивидуал оламларига боқлиқдир. Индивидуал олам, айна пайтда ташки

оламни ҳам, ижтимоий оламни ҳам акс эттиради, узида ифодалайди. Булар бир-бирлари билан чамбарчас боКликдир.

Хуллас, олам хакидаги хилма-хил тасаввурлар мавжудликнинг энг умумий фалсафий тушунчаси шаклланишига асос бўлиб келди. Бундай тушунча борлик хакидаги тушунчадир.

2

Борлик тушунчаси. Файласуфлар кадим замонлардан буён «борлик» ва «йуклик» хакида бахс юритишган. Улар борликнинг вужудга келиши, мохияти, хусусиятлари ва шакллари хакида куплаб асарлар ёзишган. Хуш, борлик нима? Бу савол бир карашда жуда оддий курунгани билан унга шу чоккача барча кишиларни бирдай каноатлантирадиган жавоб топилгани йук. Бу ҳолат борликка турлича нуктаи назарлардан карашларнинг мавжудлиги билан изоҳланади. Масалан, айрим файласуфлар борликни моддийлик, моддий жисмлар билан боКлаб тушунтиришади. Уларнинг нуктаи назарларича, борлик – объектив реалликнигина камраб олувчи тушунчадир. У ҳолда фикр, инсон тафаккури, уй-хаёлларимиз борлик тушунчасидан четда колар эканда, деган саволга улар, бундай тушунчалар объектив реалликнинг ҳосиласидир, деб жавоб беришади.

Фалсафанинг борлик хакидаги таълимотни изоҳлайдиган кисми — **онтология** деб аталади. (Бу тушунчани фалсафада биринчи бор Х. Вольф куллаган). Олам ва борлик масалаларини фалсафанинг ана шу соҳаси урганади.

Йуклик ҳеч нима демакдир. Хамма нарсани ҳеч нарсага айлантйривчи, хамма нарсанинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йукликдир. Бу маънода йуклик чексизлик, ниҳоясизлик ва мангулик билан бирдир. Йуклик чекинган жойда борлик пайдо булади. Демак, борликнинг бунёдкори ҳам, кушандаси ҳам йукликдир. Борлик йукликдан йукликкача булган мавжудликдир. Йукликни ҳеч нарса билан киёслаб булмайдй. Фанда йуклик нима, деган саволга жавоб йук.

Борлик хакидаги концепциялар. Тарихдан маълумки, файласуфлар борлик хакида турлича Кояларни илгари суришган. Марказий Осиё тупроКида вужудга келган зардуштийлик таълимотида борлик куёш ва оловнинг ҳосиласидир, алангаланиб турган олов борликнинг асосий мохиятини ташкил этади, деб ҳисобланган. Чунки бу Коя буйича, ҳар кандай узгариш ва ҳаракатнинг асосида олов ётади ва у борликка мавжудлик бахш этади.

Јадимги юнон файласуфи Сукрот борликни билим билан киёслайди ва унингча, бирор нарса, биз уни билсаккина бор булади, инсоннинг билими канча кенг булса, у шунча кенг борликни камраб олади, деб ҳисоблайди.

Јадимги дунёнинг атомист олими Демокрит борлик атомлар мажмуасидан иборат деб тушунтирган. Унинг фикрича, борликнинг мохияти унинг мавжудлигидадир. Мавжуд булмаган нарса йукликдир.

Ислон таълимотида эса борлик бу илохий вокеликдир. Яъни у Оллох яратган мавжудликдир. Бу борада ваҳдати вужуд ва ваҳдати мавжуд таълимотлари булган.

Ислон динига мансуб мутафаккирлар борлик хакидаги таълимотни ҳар тарафлама ривожлантйрганлар. Масалан, Форобий фикрича, илк борлик азалий Оллохнинг узидир. Беруний фикрича, борлик шундай умумийликки, у хамма нарсанинг асосида ётади, демак, борлик хамма нарсанинг асосидир. Европада утган олимлар Давид Юм ва Жорж Беркли борликни сезгиларимиз мажмуаси деб талкин этишган.

Ҳегел эса борликни мавҳумлик, мутлак рухнинг намоён булиши, деб таърифлайди. Купгина натурфалсафий карашларда борликни ҳозирги замон билан, яъни шу актуал оламга боКлаб тушунтирдйлар.

Аслида, борлик кенг фалсафий тушунча бўлиб узига бутун мавжудликни, унинг утмиши, ҳозир ва келажагини ҳам камраб олади. Файласуфлар борликни тушунтириш учун йуклик тушунчасини унга антипод килиб олишган ва шу асосда борликнинг зарурий

мохиятини очишга интиланлар. Материалистик адабиётларда борликни объектив реаллик билан, материя билан айнанлаштириб тушунтиришади.

Борлик узига объектив ва субъектив реалликни, мавжуд булган ва мавжуд буладиган оламларни, моддийлик ва маънавийликни, утмиш ва келажакни, улимни ва ҳаётни, рух ва жисмни камраб олувчи умумий тушунчадир.

Борлик ва мавжудлик. Атрофимиздаги одам, олам, табиат, жамият, тафаккур, Қоялар, уй-ҳаёлларимиз барчаси бирдай мавжуддир, улар турли тарзда ва шаклларда намоён бўлиб, ҳаммаси мавжудлик белгиси остида умумлашиб, борлик тушунчасига қиради.

Материалистик мазмундаги борлик тушунчаси таърифига фақат объектив реал олам, ондан ташқаридаги, унга боқлик булмаган жисмоний мохиятга эга булган нарсаларгина қиритилади. Борликнинг идеал, виртуал, потенциал, абстракт, маънавий шакллари бу таърифдан ташқарида қолади.

Аслида эса, борлик категорияси умумий абстракция бўлиб, мавжудлик белгиси билан барча нарса ва ҳодисаларни узига камраб олувчи ута кенг тушунчадир. У узига нафақат объектив реалликни, балки субъектив реалликни ҳам камраб олади.

Борлик мавжудлик ва реаллик тушунчаларига қараганда ҳам кенгрок тушунчадир. Мавжудлик — борликнинг ҳозирги пайтда намоён бўлиб турган қисми бўлиб, утган ва мавжуд буладиган нарса ва ҳодисалар ҳам борлик тушунчасига қиради. Реаллик эса, мавжудликнинг ҳаммага аён булган, улар томонидан тан олинган қисми. Борлик узига реалликни ҳам, мавжудликни ҳам камраб олади. Анъанавий фалсафий қарашларда борликнинг ўрта соҳаси ажратиб қўрилади. Уларга: табиат борлиқи, жамият борлиқи, онг борлиқи қиради. Булар ўчун энг умумий белги, уларнинг мавжудлигидир.

Шунингдек, фалсафий адабиётларда табиат борлиқи ва жамият борлиқининг қуйидаги шакллари ҳам фаркланади. **Табиат борлиқи** одатда табиатдаги нарсалар (жисмлар), жараёнлар, ҳолатлар борлиқи сифатида тушунилади. У иккига бўлинади: азалий табиат борлиқи (ёки табиий табиат борлиқи, у инсондан илгари ва унинг иштирокисиз ҳам мавжуд булган) ва одам меҳнати билан ишлаб чиқарилган нарсалар борлиқи («иккинчи табиат» борлиқи, яъни маданият). Иккинчи табиат борлиқи эса, ўз навбатида, қуйидаги қуринишларда ўтрайди:

- **инсон борлиқи** (инсоннинг нарсалар оламидаги борлиқи ва одамнинг ўзига ҳос булган инсоний борлиқи);

- **маънавий борлик** (индивидуаллашган ва объективлашган маънавий борлик);

- **социал борлик** (айрим одамнинг тарихий жараёндаги борлиқи ва жамият борлиқи), у ижтимоий борлик ҳам деб аталади.

Борликнинг моддий шакли материя ўзига барча жисмларни, ҳодисаларни, жараёнларни ва уларнинг хусусиятларини камраб олади. Бундан ташқари у тафаккурни ҳам, оламда мавжуд булган барча алоқадорликларни ва муносабатларни ҳам камраб олувчи умумий фалсафий тушунчадир. Борликнинг моддий шаклига ҳос умумийликни ахтаришнинг бир йўналиши моддий оламнинг асосида ётувчи умумий мохиятни ахтариш йўли бўлиб, юқорида қайд этганимиздек, субстанцияни аниқлаш йўлидир. Иккинчи йўл эса — моддий оламнинг асосий таркибига қирувчи «қурилиш элементларини»- субстратни ахтариш йўли. Учинчи йўл — ҳамма нарсанинг вужудга келтирувчи бош сабабчисини, ота моддани, яъни праматерияни ахтариш йўли. Мана шу йўл ҳақида маҳсус тўхтаб ўтайлик.

Оламнинг субстанциясини ахтаришнинг бу усули гўёки мева истеъмол қилаётган киши, унинг келиб чиқишини ахтариб, дастлаб дарахтга, сунгра унинг гулига, баргига, қучатига ва уруқига назар солганидек, атрофимиздаги моддий оламнинг ўзагида дастлабки яратувчи модда сифатида нима ётишини, яъни илк материяни, азалий материянинг «бобоколони», «праматерияни» ахтариш усулидир.

Моддий оламнинг асосида ётувчи умумий мохиятни ахтариш фалсафада материя ҳақидаги тасаввурларнинг майдонга келишига ва ривожланишига сабабчи бўлди. Материя тушунчаси моддий ўнсўрга нисбатан ҳам, атомга нисбатан ҳам, праматерияга нисбатан ҳам умумийрок булган тушунчадир. Материя оламдаги барча моддий объектларни, бутун объектив реалликни ифода ётувчи энг умумий тушунчадир. Файласуфлар «Том маънодаги

материя факат фикрнинг махсули ва абстракциясидир» деб ёзишади. Файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумий тарзда ифодалаш учун куллайдиган тушунча материя деб аталади. Демак, материя моддий объектларга хос энг умумий тушунча, фалсафий категориядир.

Албатта бу таърифларни бир ёклама мутлаклаштириб тушунмаслик лозим. Бу таърифларда купрок сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши мумкин булган реаллик назарда тутилган.

XX асрнинг урталарига келиб, квант механикаси, нисбийлик назарияси ва hozirgi замон космологияси соҳаларидаги илмий ютуқлар кишиларнинг объектив олам хақидаги тасаввурларини тубдан узгартириб юборди. Натижада, табиатшунос олимлар сезгиларимизга бевосита таъсир этишининг имкони булмайдиган реалликлар хақида ҳам тадқиқотлар олиб бора бошлади.

Оламнинг классик механика нуктаи назаридан келиб чикиб, нисбатан кичик тезликда ҳаракатланувчи системалар хақидаги илмий манзараси урнини янгича илмий манзаралар эгаллай бошлади. Бу эса материя хақидаги тасаввурларнинг янада ривожланишига шароит туқдирди. Бу узгаришларни ҳисобга олиб, марксист-файласуфлар бу таърифга сезгиларимизга бевосита ёки билвосита (яъни турли асбоблар; қурилмалар воситасида) таъсир этувчи, деган қушимча киритишди. Шундай қилиб, бу таъриф гуё материянинг моддавий ва номоддавий шакллари, яъни модда ва антимодда қурилишларини қамраб олувчи таърифга айланди.

Материалистлар материяни объектив реаллик, деб таърифлашади. Объектив реаллик инсон сезгиларига боқлик булмаган ҳолда, ундан ташқарида мавжуд булган воқелиқдир. Бу бутун мавжудлиқнинг субъектив реалликдан ташқаридаги қисми ҳисобланади. Объектив реаллиқнинг мавжудлиги қандай намоён бўлади? Бу саволга жавоб топишда, борлиқнинг ажралмас хусусиятларини урганишга туқри келади. Ҳар қандай жисмнинг ажралмас хусусияти лотинча «атрибут» сузи билан аталади.

Борлиқнинг атрибутлари. Муайян жисмнинг айнан шу жисм эканлигини белгиловчи хусусиятлари унинг атрибутлари бўлади. Борлиқнинг ҳам бир қанча атрибутлари мавжуддир. «лар: ҳаракат, фазо, вақт, инъикос, онг ва бошқалар. Борлиқ узининг хоссалари, хусусиятлари орқали намоён бўлади. Энди борлиқнинг атрибутлари, яъни ажралмас туб хусусиятлари хақида тухтаб утайлик.

Ҳаракат. Борлиқнинг атрибутлари ичида унинг асосий мавжудлиқ усулини ифода этувчи хусусияти ҳаракат ҳисобланади. Чунки борлиқ ҳаракатсиз узининг структуравий яхлитлигини саклай олмайди.

Буни моддий борлиқ мисолида қараб чиқайлик. Фараз қилинг, қаршимизда бирор жисм турибди. Агар ҳаракат булмаганида эди, ёруқлик нурлари шу жисмга урилиб бизга қайтмаган булар эди, яъни биз уни қурмаган булар эдик. Шунингдек, бу жисмнинг яхлитлигини саклаб турган молекулалар, атомлар, элементар заррачалар уртасидаги узаро таъсирлар ҳам булмасди. Натижада бу жисмнинг структуравий бирлигига путур етган булар эди. Теварак-атрофимиздаги предметлар ва ҳодисалар ҳаракат туфайли узининг муайян тартибини ва бирлигини саклаб туради, шу туфайли, узиш, улқайиш, раванқ топиш, ривожланиш мавжуддир.

Ҳаракат, бир томондан, моддий жисмлар уртасидаги ва уларни ташкил этувчи элементлар уртасидаги алоқадорлиқларнинг натижаси, бошқа томондан эса, улардаги узгаришлар сифатида содир бўлади. Шу нуктаи назардан ҳам фалсафанинг ҳаракат бу умуман ҳар қандай узгаришдир, дейилган таърифи жуда уринлидир. Ҳаракатнинг манбаи хақида гап кетганда, ана шу узгаришларнинг асосида ётувчи узаро таъсирлар ва улар орасидаги муносабатлар назарда тутилади.

Демак, ҳар қандай ҳаракатнинг манбаи шу системадаги ички узаро таъсирлар экан, ҳар қандай жисмнинг мавжудлигини, энг аввало, унинг ички алоқадорлиқлари таъминлайди.

Ҳаракатнинг турлари хақидаги мулоҳаза, асосан, узгаришларнинг хусусиятига асосланган. Узгаришлар оддий фазовий силжишдан тортиб, мураккаб ижтимоий узгаришларгача такомиллашиб борган. Шу туфайли ҳаракатга факатгина фазовий силжиш, деб қарамаслик

лозим. Бундай караш оламдаги барча жараёнларга механик ҳаракат нуктаи назаридан ёндашишни вужудга келтиради. Аслида оламда узгаришнинг хилма-хил қуринишлари мавжуд бўлиб, улар бир-биридан сифатий фарк қилади.

Механик, химиявий, биологик, физик узгаришлар билан ижтимоий узгаришларни асло таккослаб бўлмайди. ТуКри, бу узгаришлар учун умумий булган фазовий силжишлар ҳаракат шакллариининг ҳаммасида ҳам, у ёки бу қуринишда намоён бўлиши мумкин. Лекин ҳамма узгаришни ҳам, фақатгина фазовий силжишдан иборат, деб бўлмайди. Масалан, Ернинг Јуёш атрофидаги, Ойнинг Ер атрофидаги ҳаракатини фазовий силжишнинг яққол қуриниши дейишимиз мумкин. Лекин Ер баКрида руй бераётган мураккаб геологик жараёнларни, Ер сиртидаги биосферанинг яшаш усулини биргина механик силжиш билан изохлаб бўлмайди. Ҳаракатнинг шакли канчалик мураккаб бўлса, у билан боКлик булган узгаришлар ҳам шу қадар мураккаб бўлади. Материянинг ташкилий структура даражаси канчалик юқори даражада бўлса, унда фазовий силжиш ҳам шу қадар кам сезилади.

Ўзгаришларнинг шундай бир шакли борки, уни фалсафада ривожланиш деб аталади. **Ривожланиш** бу — муайян системанинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгариланма йуналишга эга булган, микдорий ва сифатий узгаришидир.

Шу жиҳатдан ҳаракатнинг икки хил тури бир-биридан фарк қилинади. Ҳаракатнинг биринчи тури жисмда унинг сифати ва турКунлигини сақлаган ҳолда руй берадиган ички узгаришларни уз ичига олади. Яъни ҳар қандай жисмда бетухтов ички узгаришлар руй бериб туради, лекин бу узгаришлар шу жисмнинг ташки сифатига жиддий таъсир қурсатмайди.

Атрофимизни қуршаб турган ҳар бир жисм молекулалардан, молекулалар эса атомлар ва элементар заррачалардан ташкил топган экан, бу жисмларнинг молекуляр ва атом тузилиш даражасида ҳам бетухтов узгаришлар руй бериб туради. Шунингдек, ҳар бир жисм узининг атрофидаги бошқа жисмларнинг ва улардан таркалаётган нурланишларнинг таъсирига ҳам учраб туради. Бундай ташки таъсирларни узида инъикос эттириш жараёнида руй берадиган узгаришлар ҳам бу жисмнинг сифатий узгариб кетишига олиб келмаслиги, унинг турКунлиги ва асосий сифати сақланиб қолиши мумкинлиги ҳақида ҳулоса чиқариш мумкин.

Биз юқорида қайд этган ички ва ташки таъсирлар оқибатида руй берувчи узгаришлар аста-секин тупланиб, кейинчалик жисмда кескин сифатий узгаришнинг вужудга келишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Мана шундай узгариш, яъни жисмнинг сифатини узгартирувчи ҳаракат иккинчи турдаги ҳаракатга қиради ва у ривожланиш деб аталади.

Ривожланиш жараёни ҳам икки турда бўлади. Биринчи турдаги ривожланиш буйича, жисмда ҳар қандай сифатий узгариш руй беришига қарамасдан, уни ташкил этган материянинг сифатий тузилиш даражаси узгармасдан қолаверади.

Масалан, нотирик табиатга мансуб булган Јуёшдаги равожланишни олиб қарайлик. Олимларнинг тахминларига қура, ҳозир сиртида 6 минг, ичида эса бир неча млн. даражали ҳароратга эга булган Јуёш бориб-бориб совийди ва кизил гигантга айланади, яъни Јуёшнинг марказидаги термоядро энергияси сунгач, ички зичлиги пасаяди ва марказдаги тортишиш қуввати сусаяди. Оқибатда Јуёш шиша бошлайди ва Ер орбитасини ҳам уз ичига олган улкан кизил юлдуз вужудга келади, у аста-секин совиб, кизил қарликка, сунгра эса «қора қарликка», кейин бўлса нейтрон юлдузга айланади. Бундай узгаришлар натижасида борлиқнинг ташкилий структура даражаси узгармайди, яъни жонсиз табиат шаклидаги даражаси сақланади.

Жонли табиатнинг вужудга келиши, усимликлар ва ҳайвонот оламининг пайдо бўлиши, одамнинг шаклланиши, жамиятнинг вужудга келиши сингари сифатий узгаришлар эса, ривожланишнинг иккинчи турига қиради.

Фалсафа фанида ҳаракатнинг бир-биридан сифатий фарк қилувчи бир қанча бошқа шакллари ҳам урганилади.

Материалист булган файласуфлар ҳаракат шакллариини турқумлаганида, қуйидаги мулоҳазаларга таяниб иш юритадилар:

1) ҳаракат шакллари бир-бирлари билан сифат жиҳатидан фарк қилиб, уларнинг ҳар бири материянинг ташкилий тузилиши даражаларининг муайян босқичида намоён бўлади;

2) материянинг ҳаракат шакллари бир-бири билан генетик жиҳатидан, қелиб чиқиши жаҳатдан кетма-кет боқланган, яъни ҳаракатнинг мураккаброк шакллари унинг нисбатан соддарок шаклларида қелиб қолган;

3) ҳаракатнинг юқори шакллари таркибидаги қуйи шакллари унинг юқори шакллари ҳам мансубдир, аммо ҳаракатнинг юқори шакли узидан қуйи шаклдаги ҳаракатга мансуб эмасдир. Шу мулоҳазаларга таянган ҳолда, ҳаракатнинг бешта шаклини ажратиш олиш мумкин. Улар — механик, физик, химиявий, биологик ва ижтимоий ҳаракатлардир.

Фалсафада ҳаракат шакллари туркумлашнинг бир қанча бошқа қуринишлари ҳам бор. Айрим олимлар ҳаракат шакллари ҳар бир фаннинг номи билан боқлаш керак, деб ҳисоблашади. Бундай қарашнинг ҳатолиги шундаки, фанларнинг қўлчилиги ҳаракат шаклини эмас, балки микдорий муносабатлар ва ҳолатларни ақс эттиради. Масалан геодезия ёки геометрия, тригонометрия ёки топография, қизикли алгебра қандай ҳаракат шаклини урганади? Кибернетика эса ҳам табиатда, ҳам ҷамиятда амал қилувчи бошқариш ҷараёнларини урганади, яъни бу фан битта эмас, балки бир қанча ҳаракат шакллари қамраб олади.

Ҳаракат шакллари турлаш бўйича қуйидаги табиий-илмий концепция ҳам диққатга сазовордир. Мазкур концепция бўйича ҳаракат шакллари қуйидагича турланади: физик ҳаракат (элементар заррачалар, майдон ва атомларнинг ҳаракати), химиявий ҳаракат (атомлар ва молекулаларнинг ҳаракати) ва бунда ҳаракатнинг ривожланиши икки йўналишга ажралади, 1) ҳаракат ривожланишининг юқори йўналишида биологик ҳаракат шаклланади; 2) ҳаракат ривожланишининг қуйи йўналишида эса геологик ҳаракат шаклланади, биологик ҳаракатнинг таракқиёти ижтимоий ҳаракатга олиб боради.

Яна бир бошқа концепцияда эса ҳаракат борлиқнинг ташкилий тузилиш даражаларига мос равишда турланган. Бу концепцияда ҳаракат шакллари ўрта сифга ажратилади: нотирик табиатда — элементар заррачалар ва майдон ҳаракати, тирик табиатда — ҳаётнинг намоён бўлиши, ҷамиятда — одамнинг фаолияти.

Ижтимоий ҳаракат бизга маълум бўлган ҳаракат шакллари ичида энг мураккаби бўлиб, унда инсоннинг онгли фаолияти, инсон тафаккури, ижтимоий гуруҳларнинг фаолияти, ўзаро муносабатлари, ҷамият миқёсидаги ижтимоий фикр биргалиқда ҳаракатга келади. Бу ҳаракатни қизикли, батартиб ҳаракатлар билан мутлақо таққослаб бўлмайди. Унинг келажagini башорат қилиш ҳам ўта мураккабдир.

Борлиқнинг асосий яшаш шаклларига фазо ва вақт қиради. **Фазо** нарсаларнинг қўламини, ҳажмини, ўзаро қўйлашиш тартибини, ўзлукли ёки ўзлуксизлигини ифодаласа, **вақт** ҳодисаларнинг кетма-кетлиги, ҷараёнларнинг давомийлигини ифода қилади.

Маълумки, ҳар қандай моддий ҷисм қўйга, қўламга, ҳажмга эга. Фазо — вақтнинг муайян лаҳзасида оламни ташкил этган нуқталарнинг ўзаро қўйлашиш тартибини ақс эттирса, вақт эса фазонинг муайян нуқтасида қўй қўлувчи ҳодисалар кетма-кетлиги тартибини ифода қилади.

Фазо ва вақт тушунчалари, қўл ҳолларда, фўрсий тил таъсирида ёзилган адабиётларда мақон ва замон деб ҳам аталади. Бу тушунчалар фазо ва вақтнинг ташқи, нисбий хўсўсиятларини ақс эттиради, ҳолос. Фазо нарсалар қўйлашадиган қўй маъносида, вақт эса ҳодисалар бўлиб ўтадиган муддат маъносида ишлатилади.

Фазо ва вақтни тушуниш бўйича субстанциал ва реляцион ёндашишлар мавжуд. Субстанциал концепция тарафдорлари фазони нарсалар қўйлашадиган идиш, қўшлиқ деб қилишади. Уларнинг фикрича, ҳамма нарса фазо ичига қўйлаштирилган. Фазо ўзига нарсаларни сиқдирувчи субстанция. Ҳеч нарсаси йўқ, яъни нарсалар қўлинмаган фазо ҳам бўлиши мумкин, дейилади. Реляцион концепция тарафдорлари эса, нарсалар фазовий ўлчамга эга, дейишади.

Ҳеч нарсасиз фазонинг бўлиши мумкин эмас. Бу фарқни релятивистик физика асос қилиб Альберт Эйнштейн шундай тушунтирган эди. Фараз қилиб, бир қазарма қўлатларни қўз олдингизга қелтиринг. Илгариги, Ньўтон физикасига қўра, қўлатлар

чикиб кетиши билан казарма буш колади, ана шу субстанциал концепциядаги фазодир. Янги физикага кура, солдатлар чикиб кетиши билан казарма ҳам йуколади. Бу реляцион концепциядаги фазодир.

Фазо ва вактнинг хусусиятлари. Фазо ва вакт борлик микдорий ва сифатий жихатларни ифодалашига караб, метрик ва топологик хусусиятларга эга. Фазо ва вактнинг метрик хусусиятлари борликнинг микдорий муносабатларини акс эттириб, улчанадиган, кузга ташланадиган ва нисбий табиатли хусусиятларидир. Уларга кулам, бир жинслилик, изотропик (анизотропик) каби хусусиятлар киради.

Фазо ва вактнинг топологик хусусиятлари эса, борликнинг туб сифатий жихатларини ифодалайди. Бундай хусусиятларга узуксизлик, боКланганлик, улчамлилик, компактлик, тартибланганлик сингари хусусиятлар киради. Вактнинг топологик хусусиятларига оркага кайтмаслик, бир улчамлилик каби хусусиятлар кушилади.

Фазо (вакт) нинг метрик узгаришлари борлик структурасини жиддий узгартира олмайди, топологик узгаришлар эса борликнинг сифатий узгаришига сабабчи булади. Масалан, бир боКланган системанинг куп боКланган системага утиши фазо топологиясини тубдан узгартиради, яъни фазонинг икки нуктасини туташтирувчи турлича йуллар пайдо булади. Бундай фазода катта идишнинг ичига кичик идишни сиКдириш мумкин булади. Ўлчам даражаси куп булган система улчов даражаси кам булган системага нисбатан куринмас ва мураккаб булади. Шунингдек, фазо ва вактнинг метрик хусусиятларини кучли узгариши топологик хусусиятларининг узгаришига олиб келиши мумкин. Масалан, фазонинг эгрилик даражаси кучли узгарса, бир боКланган фазо куп боКланган фазога айланиши мумкин.

3

Табиат ва жамият хакидаги конкрет фанлар борликнинг уз предметларига мос келувчи муайян хусусиятларинигина урганади. Борликнинг умумий хоссалари хакида эса, фалсафа фани тадқиқот олиб боради.

Табиат объектларининг тузилиши хакида. Бизнинг теварак-атрофимизни хилма-хил куринишдаги, шаклдаги турли-туман моддий объектлар ураб олган. Улар турли хил хоссаларга ва хусусиятларга эгадир. Бир пайтлар ҳамма жисмлар материянинг булинмас шакли атомлардан ташкил топгандир, деган тасаввур хукмрон эди. Атомларнинг мураккаб тузилганлиги хакидаги фаразлар бизнинг асримизга келиб узил-кесил тасдиқланди.

Хозирги замон фанларининг хулосаларига кура, атрофимиздаги хар кандай жисм молекулалардан ташкил топган, молекулалар эса атомлардан тузилган. Атомлар мураккаб тузилган ядро ва электрон кобиклардан иборат. Атомнинг электрон каватлари бир-биридан ва атом ядросидан муайян узокликда жойлашган булади. Энг содда атом хисобланувчи водород атомининг ядроси битта протондан, мураккаброк атомларнинг ядроси эса, протон ва нейтронлардан ташкил топади, протон ва нейтронлар кварклар ва уларни туташтириб турувчи глюонлар (глюон-ёпиштирувчи деган маънони беради) дан ташкил топгандир.

Протон ва нейтрон нуклонлар (лот. *nucleus* — ядро, узак) хисобланади, нуклонлар ва хиперон (юн. *hyper*-устида, юкоридан ташкари) лар, барионлар (юн. *barys*-оКир) дейилади. Булар оКир заррачалар сифатида кучли узаро таъсирлар майдонида булиб, адронлар (юн. *adros*-кучли) группасига мансуб.

Органик ва аноганик моддалар молекула тузилиши билан бир-биридан фарк килади. Жонли организмлар органик моддалардан ташкил топган булади. Жонли организмларнинг таркиби асосида хужайралар ва хужайра системалари ётади. Ер шари атрофини куршаб турувчи биосферани бир бутун жонли система деб олиш мумкин. Микроорганизмлар, усимлик дунёси, хайвонот дунёси ва инсоннинг узаро алокадорликлари бу биосферанинг мавжудлигини таъминлаб туради.

Ер шари ва уз атрофида ҳаракатланувчи Ой билан бирга йилда бир марта Јуёш атрофини айланиб чиқади. Бу система ҳам биосферага уз таъсирини утказади. Ер юзида минтакаларнинг фарк килиши, фаслларнинг алмашинуви ана шу система ҳаракати билан боКлангандир. Јуёш ва унинг атрофида ҳаракатланувчи сайёралар, уларнинг йулдошлари, астероидлар, метеоритлар, кометалар ва кичик планеталар биргаликда Јуёш системасини ташкил этади. Јуёшдан энг узокда жойлашган планета Плутон унинг атрофини 247 ярим йилда бир марта тулик айланиб чиқади, яъни Ер йили — 365,25 кунга тенг булса, — Плутон йили 247та Ер йилига тенгдир.

Јуёш системаси миллионлаб юлдузларни уз ичига олувчи Галактика (Сомон йули) таркибига киради. Унинг диаметри 94,6 млн. ёруКлик йилига тенг. Ундан кейинги система галактикалар тупи булиб, унинг диаметри 1 мегапарсекка тенг, у 30 тагача галактикани уз ичига олади (1 парсек (3,26 ё. й). Кейинги система – галактикаларнинг маҳаллий тупи, унга 2 та гипергалектика ва 27 та митти галактикалар киради. Мажмуада 500 тагача галактика булади, унинг диаметри -5 мегапарсек. Галактикалар мажмуаси галактикаларнинг ута мажмуасига бирлашади, унинг диаметри 40 мегапарсек булиб, узида 10 мингдан зиёд галактикани бирлаштиради. Ота йирик мажмуалар коинотнинг бошка структуравий бирликларига киради. Коинотнинг радиуси эса 15 — 20 млрд. ё.й. тенгдир.

Бу системаларни фалсафий жихатдан умумлаштириб, борлиқнинг моддий қуринишларини турли хил структура даражаларига ажратиш мумкин.

Сифатий жихатдан материя икки хил шаклда, қуринишда учрайди: моддасимон ва номодда қуринишида. Материянинг моддасимон қуринишдаги шакллари иккига, модда ва антимоддага ажралади. Булар бир-бири билан чамбарчас боКланган булиб, улар тукнашганда кескин сифатий узғариш руй беради, яъни модданинг моддавий қуриниши номоддавий қуринишга айланади. Материянинг номоддавий қуриниши ҳам икки хил шаклда учрайди: майдон ва нурланиш. Муайян майдондаги нурланишлар физик вакуумда (физик вакуум физик жисмлардан холи булган жой) моддий заррачаларнинг ҳосил булишига имкон беради. Хуллас, булар ҳам бир-бири билан чамбарчас боКлангандир. Материянинг биз юкорида кайд этган қуринишларидан бошкача қуринишдаги турлари ҳам булиши мумкин. Уларнинг табиати хали фанга маълум эмас. Агар биз борлиқнинг моддий қуринишларини тузилиши жихатидан туркумлаштирсак, борлиқнинг структура даражалари ҳақидаги ҳулоса ҳосил булади.

Табиат борлиқининг структура даражалари. Биз теварак атрофимизга назар ташласак, умуман борлиқка эмас, балки, муайян жисмларга, нарса ва ҳодисаларга қузимиз тушади. Сиз билан биз инсон сифатида Ер шарида истикомат киламиз, узимизга мос келувчи улчовлар билан иш юритамиз. Биз одатланган улчовдаги катталикларни макроскопик катталиклар, деб ҳисоблаймиз ва бу **макродунё**ни ташкил килади.

Шу нуктаи назардан борлиқнинг структура даражаларини микёсий-структура ва ташкилий-структура даражаларига ажратамиз. Борлиқдаги объектлар микёси билан фарк килувчи учта микёсий структура даражаларига ажралади. Улар: микродунё, макродунё ва мегадунё. **Микродунё** атом микёсидан кичик булган дунёдир. Бу дунёга атом структураси ва элементар заррачалар, атом ядроси, кварклар, кернлар киради. Бу дунёнинг яхлитлигини ва турКунлигини саклаб турувчи иккита фундаментал куч мавжуддир, улар кучли ва кучсиз ядровий узаро таъсирлардир.

Кучли узаро таъсирлар атом ядросининг структуравий яхлитлигини саклаб турса, кучсиз узаро таъсирлар атом структурасининг яхлитлигини таъминлайди. Молекулалар тузилишидан тортиб, Ер шарининг яхлитлигини саклашгача хизмат килувчи куч электромагнит узаро таъсирларидир.

Электромагнит узаро таъсирлари туфайли молекулали бирикмалар ва Ердаги барча ҳаётий жараёнлар узининг структуравий бирликларини саклайди. Агар электромагнит

узаро таъсирлари булмаганда эди — Жуёш нурлари (яъни электромагнит нурланишлари) Ерга етиб келмаган булар эди ва Ерда ҳаётий жараёнлар шаклланмаган булар эди.

Ер, унинг табиий йулдоши Ой ва бошқа сайёралар Жуёш атрофида ҳаракатланади. Бу системанинг ва умуман бутун Коинотнинг структуравий яхлитлиги эса гравитацион узаро таъсирлари туфайли сакланади. Гравитацион узаро таъсирлари бириктириб турган дунё — **мегадунё** деб аталади.

Улар бир-бири билан чамбарчас боқлангандир, шунингдек, улар бир-бирига алмашилиши ҳам мумкин. Ҳозир мегадунё ҳисобланган коинотимиз бундан 15-20 млрд. йил муқаддам ута кичик микроскопик объект булган, деган тахминлар бор. Шунингдек, биз микрообъект деб ҳисоблаётган элементар заррача нейтрон узининг ичида миллиардлаб юлдуз ва галактикаларига эга булган бутун бошли Коинот булиши ва аксинча, диаметри бир неча миллиард ёруклик йилига тенг булган улкан Коинотимиз ҳам четдан кузатаётган кишига ута кичик элементар заррача ҳисобланиши ҳам мумкин. Борлиқнинг структуравий тузилишини унинг сифатий ривожланиши нуктаи назаридан олиб карасак, моддий олам бу ҳолда ҳам утга даражага ажралади. Унинг ташкилий структура даражаларини: анорганмик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижтимоий дунё (жамият) га ажратилади. Улар бир-биридан хилма-хиллиги, уюшганлиги, нисбий мустикаллиги ва фаоллиги билан фарк килади.

Анорганмик дунё ёки нотирик табиатда физикавий ва химиявий алокадорликлар ҳукмронлик килади, шу туфайли нотирик табиатдаги қонуниятлар шу табиат фанлари доирасида чекланган булиб, тирик дунёга нисбатан пассив ва ташкилий уюшганлиги паст даражада булади.

Тирик табиатда яъни органик дунёда эса биологик алокадорликлар ҳам қатнашганлиги сабабли унинг уюшганлик даражаси юқори, фаол, мураккаб ва мураккаброк тузилган булади.

Ижтимоий дунё даражасида эса, юқорида айтилган алокадорликлардан ташқари, жамиятга ҳос булган ижтимоий алокадорликлар ҳам иштирок этади. Бундай дунёнинг тузилиши нихоятда мураккаб булиб, борлиқ бу даражада узининг ута уюшганлигини, нисбий мустикаллигини ва юқори даражада фаоллигини намоиш килади. Бу дунёнинг структуравий элементи булган ҳар бир инсон жамиятга ҳос булган барча алокадорликларни узида акс эттиради ва ижтимоий муносабатларда, алокадорликларда онгли равишда, мақсадга биноан, муайян мулжалларни олдиндан белгилаган ҳолда ҳаракат килади.

Бу борада оддий бир мисол келтирайлик. Масалан, қулингиздаги китобни ҳам ҳар хил, бир-бирига ухшамайдиган, аммо бир қасбдаги олим ва мутахассислар ёзишган. Агар сиз, масалага ижтимоий дунёнинг тузилиши нуктаи назаридан баҳо бермоқчи булсангиз, унда мазкур китобнинг қайси қисми қандай ёзилгани, қимнинг қандай фикрлаши, мавзунини содда ва халқчил тушунтира олиши ёки мураккаб тилда баён қилишига эътибор беринг. Шунда масала бироз ойдинлашади. Ҳудди шундай ҳолни сизга турли фанлардан дарс бераётган уқитувчилар мисолида ҳам қузатишингиз мумкин. Кейин эса, узингиз ва уртокларингизнинг дарсларга, китобларга, уларни улаштириб, уқиб ва уқиб олишига, ҳаётга муносабатингизга виждонан баҳо бера олсангиз, бу борадаги мураккаб жараёнларни муайян даражада туқри англаб олишингиз мумкин. Ҳолбуки бу — бор-йуқи сиз, уқитувчиларингиз ва мазкур китобни ёзган кишилар ҳаётининг кичик бир қисмидаги жараёнлар, ҳолос. Ҳаёт эса нихоятда мураккаб, унда бир вақтнинг узида, бирварақайига қанчадан-қанча воқеа ва ҳодисалар кечади. Масалан, сиз ҳозир ана шу сатрларни уқияпсиз, жисмингиз ва ҳаёлингизда, атрофингизда, сиз билан бирга яшаётган, сиз биладиган ва билмайдиган одамлар жисми, онги ва қалбида не-не узғаришлар, жараёнлар кечмоқда... Демак, табиат доимий узғаришда ва ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга утишда, ривожланишда ва тараккиётда. Сиз ва бизнинг умримиз эса, ана шу чексизликнинг бир

лахзаси, жисмимиз ва жонимиз ҳам азалий ва абадий узгаришлар жараёнидаги оламнинг мужизасидир. Бу оламда айнан сиз ва бизнинг дунёга келганимиз ҳам ана шундай мужизадир. Биз эса мана шу ёруК оламда утганларнинг келажакдаги авлодлар билан боКланишида бир халкамиз, холос ва айнан ана шундай булганлиги учун ҳам табиат, жамият, ривожланиш ва тараккиёт қаршисида доимий қарздормиз. Бу қарздорлик дунёга бизгача келганлар ва кетганлар, келадиганлар ва келмайдиганлар, кела олганлар ва кела олмаганлар руҳи қаршисидаги чуқур масъулият ҳиссидир.

Инсон томонидан ном қуйилган дунёлар ҳеч қачон бир-биридан ажралиб, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмаган. Улар ҳам бир-бири билан узвий алоқадорликларда бўлади ва уларнинг бири иккинчисидан келиб чиқади. Одатда, камрок алоқадорликларга эга булган система унга нисбатан купрок алоқадорликларга эга булган системага қарганда мураккаброк ва ташкилий жихатдан уюшганрок бўлади. Бу ерда ҳам ана шу қоида амал қилади.

Анорганик дунёда инъикоснинг энг содда ва қуёи шакли — механик инъикос фаолият қурсатса, органик дунёда унга нисбатан мураккаброк қуринишдаги биологик инъикос намоён бўлади. Бундай инъикоснинг узига хос булган томони танловчанлик, сесканувчанлик ва мақсадга мувофиқ ҳаракат қилишдир, жамиятда эса, инъикоснинг энг олий шакли социал инъикос фаолият қурсатади. Бу инъикос узида инъикоснинг бошқа шакллари ҳам қамраб олган бўлади. Онгли ва юқори доирада уюшган фаол инъикос, алоқадорлик, ҳатти-ҳаракатлар ижтимоий дунёга ҳосдир.

Борлик шаклий структура даражаларининг балки биз ҳали билмайдиган янада мураккаброк турлари ҳам бордир, лекин улар ҳали бизнинг тушунчаларимиз доирасига сиқмайди. Ҳуллас, борлиқнинг ташкилий структура даражалари бир-биридан алоқадорликларининг сони ва сифати жихатидан, энергия ва информация алмашиш ҳусусияти билан, фаоллиги ва уюшганлиги даражаси билан фарқ қилади.

Ҳаёт нима? Борлиқнинг энг мураккаб шакллари билан бири ҳаёт ва унинг моҳияти ҳақида тухталайлик. Биз ҳаёт эканмиз, оламни биламиз. Ҳаётнинг хилма-хил турлари, шакллари борки, улар борлиқнинг моддий шаклини ҳаракатга келтиришда, бошқаришда асосий урин тутати. Ҳаётнинг энг мураккаб шакли инсон ҳаётидир. Бу инсон руҳияти, онги, тафаккури билан қамбарчас боқланган. Ҳар бир одамга бир маротабагина ҳаёт кечириш имқонияти берилган. Инсоннинг қадр-қиммати шу ҳаётни қандай утқазганлиги билан улқанади.

Одамнинг табиати ва ҳаёти у яшаётган жамиятдаги ижтимоий муҳитга ҳам боқлик. Фаровон жамиятда инсонлар ҳам фаровон ҳаёт кечиришади. Јашшок жамиятда эса қашшоклик томир отади. Демак, жамиятимизни қанчалик фаровон қилсак, унда яшайдиган инсонларнинг, қелгуси авлодларимизнинг ҳаёти ҳам шунчалик бахтли ва фаровон бўлади.

Ҳаётнинг вужудга қелиши ва моҳияти ҳақида қанузгача олимлар бир нуқтаи назарга қелишмаган. Ҳар бир инсоннинг ҳаёти тақрорланмас ва узига ҳосдир. Балки станокнинг бир детални урнига бошқа детални қуёиш билан натижа узгармас ёки бир ишчининг урнига бошқа ишчини қуёиш билан станок тухтаб қолмас. Аммо бир отанинг урнини бошқа ота, бир дустнинг урнини бошқа дуст бола олармикин? Шундай экан, ҳар бир одам тақрорланмас ва уз урнида қадрли. Инсонни, унинг ҳаётини қадрлаш муҳим ижтимоий вазифадир.

Инсоннинг яхши ҳаёт кечириши, бир томондан, у яшаётган жамиятга боқлик бўлса, иккинчи томондан, табиий муҳитга боқлик. Бутун тарихий тараккиёт давомида инсон билан табиат уртасидаги муносабат тақомиллашиб борган. Инсон табиий муҳитсиз, сув, ҳаво, қуёш ва тупроксиз яшай олмади. Бу унсурлар унинг тирикчилигини таъминлайди. Бундай қулай шароит инсон учун қакат Ер шарида мавжуддир.

Ернинг ҳаёт тарқалган қисми биосфера деб аталади. **Биосфера** тирик организмларнинг ҳаёт кечириш муҳитидир. Агар Ер шарни Јуёшга яқинрок қойлашганида, ер юзасидаги

харорат кутарилиб кетган булар эди ва окибатда ердаги намлик, сув йуколар эди. Агар у Јуёшдан узокда жойлашганида, ер юзасидаги харорат пасайиб, хамма жой мангу музлик билан копланар эди. Хуллас, хар иккала холатда хам ер юзасида хаётнинг пайдо булишига имконият йуколган буларди. Яна бошка холни олайлик: Јуёш системаси Галактика марказига янада якинрок жойлашганда эди, ер юзасида кучли гравитация таъсирида нарсаларнинг вазни оҚирлашиб, инсондек мураккаб жонзоднинг, балки умуман хаётнинг пайдо булишига шароит булмаган булар эди. Аксинча, Јуёш системаси Галактикамик марказидан хозиргига нисбатан четда жойлашганда хам, гравитация кучининг заифлиги айрим химиявий ва биологик жараёнларнинг руй беришига халакит берган булар эди. Бунинг окибатида ер юзасида хаёт пайдо булмас эди. Демак, инсон узи учун энг кулай булган жойда яшайди ва бунга шукур килса арзийди.

Инсоннинг табиий мухитга таъсири кадимги даврларда ута кучсиз булган. Даврлар утиши билан инсон кулида кудратли куч ва кувват манбалари туплангач, унинг табиатга таъсири сезиларли даражада узгара бошлади. Инсон атроф-мухитни ифлослантириб, биосферадаги табиий мувозанатни издан чикара бошлади.

Бу масаланинг ечилиши инсоннинг акл-идрок кучи билан боҚлангандир. Инсон акл-идрокининг оламга таъсир курсатиш чегараси **ноосфера** деб аталади. Инсон узлигини англамас экан, унинг сайёрамизга халокатли таъсири кучайгандан кучайиб, охир-окибатда унинг узини хам халокатга олиб бориши мумкин, деган илмий башоратлар бор. Хакикатан хам инсон фаолияти акл-идрок билан окилона бошкарилмас экан, у ер юзининг халокатини тезлаштириши мукаррардир.

Хозирги замондаги экологик муаммолардан бири хам инсон фаолияти томонидан атроф-мухит ифлосланишининг олдини олиш ва бу халокатни тухтатиб колишдан иборат. Бу оламни кай даражада яхши билиб олишимиз ва унинг хаётига нисбатан масъулиятни англашимизга боҚликдир. Инсон жамиятда ва табиатда тутган уз урнини туҚри англаса, атроф мухитни хам авайлаб-асрайди, ер юзини гуллаиб яшнатади.

Хулоса

Инсон бор экан, олам ва одам нима, улар кандай пайдо булган, вокелик кандай конуниятлар асосида яшайди, узгаради ва тараккий этади, умрнинг мазмуни нимадан иборат, авлодлар ортидан авлодлар келиб-кетаверишида кандай маъно бор каби масалалар барчани уйлантиради. Эхтимол, узингиз хам шу сингари бир-биридан мураккаб саволларга жавоб топа олмай кийналгандирсиз?

Бу масалалар хакида ким биландир фикр алмашиб, бахслашгингиз хам келар? Фалсафа ана шундай масалалар билан шуҚулланади. У нихоятда кадимий фан. Олам ва одамлар уртасидаги муносабатлар, инсон кадри ва умрнинг мазмуни, дунёдаги узгаришлар, узаро алокадорлик ва боҚклик хамда тараккиётнинг умумий конуниятлари фалсафанинг асосий мавзулари хисобланади.

Биз яшаётган дунё сунгги йилларда нихоятда узгариб кетди. Хусусан, Ватанимиз тарихида XX асрнинг 90-йилларида оламшумул вокеалар юз берди: мамлакатимиз мустанкилликка эришиб, узига хос тараккиёт йулини танлади, ривожланишнинг узбек моделини амалга оширишга киришди. Халкимизнинг хукукий демократик жамият барпо этиш зарурати дунёкарашни тубдан узгартириш, эски акидалардан тамоман воз кечиш, истиклол мафкурасини шакллантириш, халк маънавиятини юксалтиришни такозо этмокда. Бунда ижтимоий фанлар ривожу улкан ахамият касб этади. Президентимиз Ислон Каримов тўғри таъкидлаганлари каби: «Қуп асрлик тарихимиз шуни курсатадики, инсон дунёкараши шаклланишида **маърифат**нинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг урни бекиёс.

Таянч тушунчалар

Табиат, табиий мухит, биосфера, ноосфера, ҳаёт, экология.

Олам, одам, монизм, дуализм, плюрализм, субстанция, субстрат, индивидуал олам, ижтимоий олам, реал олам, виртуал олам.

Борлик, йуклик, мавжудлик, реаллик, материя, ҳаракат, ривожланиш, фазо, вақт.

Такрорлаш учун саволлар

1. Олам тушунчасининг моҳияти ва мазмунини айтиб беринг
2. Оламнинг мураккаб тузилиши деганда нима тушунилади?
3. Реал, конкрет ва виртуал оламнинг узига хос хусусиятларини тушунтириб беринг?
4. Оламда одамнинг урни қандай?
5. Одам ва олам муносабатлари деганда нималар назарда тутилади.
6. Борлик ва йуклик тушунчалари туқрисида нималарни биласиз?
7. Мавжудлик ва реаллик нима?
8. Ҳаракат ва унинг асосий шакллари туқрисида сузлаб беринг.
9. Фазо ва вақт, макон ва замон қандай маъноларни англатади?
10. Борлик ва йуклик тушунчалари туқрисида нималарни биласиз?
11. Мавжудлик ва реаллик нима?
12. Ҳаракат ва унинг асосий шакллари туқрисида сузлаб беринг.
13. Фазо ва вақт, макон ва замон қандай маъноларни англатади?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоғда. — Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Ислоҳ Каримов. Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман: «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига жавоблар. — «Фидокор» 2000 й. 8 июн.
3. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоғда. — Т.: Ўзбекистон, 2000. - 352 б.
4. Основы философии. — Т: «Ўзбекистон», 1998.
5. Канке В.А Философия. — М: «Логос», 1999.
6. Философский энциклопедический словарь.. М. 1999.
5. Основы философии. (Под ред. Ахмедовой. М.А и Хана. В.С.) — Т: «Ўзбекистон», 1998.
6. Философский энциклопедический словарь. М. 1999.